

אוזן ששמעה בסיני

כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד ובשבעת יצא לחפשי חנם: ... ואם אמר יאמר העבד אהבתי את אדני את אשתי ואת בני לא אצא חפשי: והגישו אדניו אלההים והגישו אלההים או אלההים ורצע אדניו את אדניו במרצע ועבדו לעלם: (שמות כא ב-ו).¹

כיימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך: ... וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם: העניק תעניק לו מצאנך ומגנך ומיקבך אשר ברכך ה' אלהיך תתנלו: ... והיה כייאמר אליך לא אצא מעמך כי אהבך ואת ביתך פייטוב לו עמך: ולקחת את המרצע ונתתה באזנו ובדלת והיה לך עבד עולם ואף לאמתך תעשה כן: (דברים טו יב-טז).²

וכיימוך אחיך עמך ונמכר לך לאתעבד בו עבדת עבד: כשכיר כתושב יהיה עמך עד שנת היבל יעבד עמך: ויצא מעמך הוא ובניו עמו ושב אלמטפחתו ואלאחזת אבתיו ישוב: כיעבדי הם אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים לא ימכרו ממקרת עבד: (ויקרא כה לט-מב).³

מדרש אגדה (בובר) שמות פרשת משפטים פרק כא סימן ב

"כי תקנה עבד עברי". פתח במשפט עבד עברי, לפי שהיו עבדים במצרים, ופדאם הקב"ה ונתן להם חירות. לפיכך ציוה לישראל בראשונה שלא לשעבד באחיו בפרך ולא לשעבדו לדורות, כי אם עד השנה השביעית, שנאמר: "כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לא ימכרו ממכרת עבד" (ויקרא כה מב), לפיכך פתח במשפט עבד עברי.⁴

שמות רבה פרשת משפטים, פרשה ל סימן ה

בוא וראה כמה משובחת פרשה זו! כמה פרשיות של שבח יש בה, וכמה אזהרות הזהיר הקב"ה לישראל בפרשה זו: "כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד", "כי ימכור איש את בתו לאמה לא תצא כצאת העבדים" ... ומה ענין אלו לאלו? אמר להם הקב"ה לישראל: אני קניתי אתכם במצרים בעשר מכות שהראיתי, שנאמר: "ונפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד" (תהלים קלט). כשם שאתם מצווים לא תעבדו באחיק יותר משש שנים, שלא בראתי את העולם אלא לשישה ימים. לפיכך נתתי לך שש שנים, שתהא רשאי לעבדו בעבד עברי.⁵

¹ אחרי מעמד הר סיני באה פרשת משפטים, וכבר עמדו המדרשים והפרשנים על סמיכות זו, כדברי שמות רבה בראש הפרשה, למשל: "ואמר כאן ואלה המשפטים והדברות באמצע, משל למטרונה שהיתה מהלכת הזין מכאן והזין מכאן והיא באמצע, כך התורה דינין מלפניה ודינין מאחריה והיא באמצע". ואם ניקח את סוף הפרשה, את ההתגלות הנוספת בפרק כד, הרי לנו: דינים ותורה ודינים ותורה משולבים ושזורים זה בזה בפרשות אלה. ועדיין, לפתיחת הפרשה בדין עבד עברי, לעם שזה עתה יצא לחירות ונכח במעמד הר סיני, יש מסר משלה, מעבר לסמיכות הכללית של דינים ותורה.

² דין עבד עברי חוזר במשנה תורה באופן די דומה ובתוספת חשובה של המצווה לתת לו 'מענק שחרור'. בשני מקרים אלה מדובר, עפ"י דרשות חז"ל, ביהודי שבית דין מכר אותו לעבד, למשל במקרה של גנב שאין לו כסף לשלם את גניבתו. כמפורש בפרשה שלנו, בדין גנב במחורת, שמות כב ב: "אם זרחה השמש עליו דמים לו שלם ישלם אם אין לו ונמכר בגנבתו". בית דין הוא שמבצע מכירה זו לעבדות והוא, אגב, גם זה שמאשר את הרציעה, שנאמר: "הגישו אדניו אל האלהים" – זה בית הדין.

³ אזכור שלישי, שני בסדר החומשים, של דין עבד עברי (דין עבד כנעני הוא פרשה בפני עצמה), הוא בספר ויקרא פרשת בהר, במקרה של מי שמך, מי שהתדרדר לכללית ומוכר עצמו מדלית ברירה לעבד. כאן אין אזכור של תקופת שש השנים, אלא "עד שנת היובל". יש הבדלים חשובים בין עבד שבית דין מכרוהו ועבד שמכר את עצמו (ועוד הבדלים בין עבד-איש עברי לאמה-אשה עבריה), כמפורט בסוגיית הגמרא בקידושין יד"ב. ראה סיכומם ברמב"ם הלכות עבדים פרק ג הלכה יב: "מה בין מוכר עצמו למכרוהו בית דין? מוכר עצמו אינו נרצע ומכרוהו בית דין נרצע. מוכר עצמו אסור בשפחה כנענית ומכרוהו בית דין רבו מוסר לו שפחה כנענית. מוכר עצמו נמכר לעכו"ם ומכרוהו בית דין אינו נמכר אלא לישראל ... מוכר עצמו נמכר לשש ויתר על שש, מכרוהו בית דין אינו נמכר אלא לשש. מוכר עצמו אין מעניקין לו, מכרוהו בית דין מעניקין לו". ואנו נתמקד כדרכנו באגדה ו'באוזן ששמעה בסיני'.

⁴ הסיבה לפתיחת מערכת המשפטים והדינים בדין עבד עברי היא פשוטה: תזכורת כפולה לשם מטרה כפולה, למי שהיה עבד ויצא לחירות וכעת הוא בעל נכסים כולל עבדים. תזכורת כפולה: שיזכור את מוצאו ויחוסו ויזכור שהכל הם עבדים לקב"ה. ומטרה כפולה: שינהג עם עבדיו באופן הוגן ואנושי ושישחרר אותם בבוא העת. ובלשון פירוש חזקוני על הפסוק: "כי תקנה עבד עברי - נסמכה פרשה זו תחילה כאן לפי שפדאם מהיות עבדים וצוה להם שלא לשעבד איש באחיו בפרך ולדורות אלא שש שנים". שם לב שהפסוק המסייע: "כי עבדי הם" לקוח מפרשת עבד עברי שמכר את עצמו (ראה ניתוח הפסוקים שהבאנו בראש הדף) והם משמשים "כמין חומר" גם לעבד שמכרוהו בית דין. ראה שם בסוף פרק כה בפרשת בהר, את הפסוק המשלים וחותרם הפרשה: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם", פסוק שנראה הרבה בהמשך.

⁵ התוספת כאן לשעבוד מצרים היא בריאת העולם. אם העולם נברא לשישה ימים "וביום השביעי שבת וינפש", כך גם אתה תנהג בעבד שלך. יש כאן זכירה כפולה למעשה בראשית וליציאת מצרים, כמו שאנו אומרים בקידוש בשבת הוא יום המנוחה. ופירוש רמב"ן מוסיף גם את מעמד הר סיני ועשרת הדברות (ואת המיוחד במספר שבע). ראה דבריו בתחילת הפרשה: "כי תקנה עבד עברי

אבן עזרא שמות פרק כא (ב)

"כי תקנה". אומר לך כלל לפני שאחל לפרש: כי כל משפט או מצוה כל אחד עומד בפני עצמו. ואם יכולנו למצוא טעם למה דבק זה המשפט אל זה, או זאת המצוה אל זאת, נדבק בכל יכולתנו. ואם לא יכולנו, נחשוב כי החסרון בא מחוסר דעתינו. ואין לאדם בעולם יותר קשה עליו מהיותו ברשות אדם כמוהו, על כן החל משפט העבד.⁶

כלי יקר שמות פרק כא (ב)

"כי תקנה עבד עברי". טעם להתחלת כל הדינין בשילוח העבד חופשי לשש, לפי שהדברות מתחילין "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים", אמר כאן: כשם שהיית עבד וחופשה ניתן לך כי פדיתך מבית עבדים, כך תקרא דרור וחופשי לעבדך הנמכר לך בגניבתו. כי גם אתם נמכרתם בגניבת יוסף שמכרוהו השבטים ונתגלגל הדבר שירדו על ידו למצרים לבית עבדים. ואף על פי כן, יצאתם לחופשי כן גם אתם לרבות עבדכם תשלחו חופשי.⁷

בכור שור בראשית פרק מד פסוק י

"כדבריתם כן הוא" – שאמרתם: "נהיה לאדוני לעבדים" כן הוא: "הוא" מיעוט הוא, לבד בנימין יהיה עבד, ואתם תהיו נקיים: ואעשה עמכם לפני משורת הדין. שמעתי מפי הח"ר קרשב"א:⁸ "גם עתה כדבריתם כן הוא": כלומר: אם כן הדין כמו שאתם אומרים, איני רוצה להחמיר עליכם כל כך, אלא: אשר ימצא אתו יהיה לי עבד: לבעל הגניבה, כמו שאמר למעלה: "לקחת אותנו לעבדים". אבל כשנתנה תורה נתחדש הדין שישלם כפל אם יוכל לשלם, אבל: "אם אין לו ונמכר בגניבתו" לעבד ואתם תהיו נקיים: כי שמא לא פשעתם אתם דבר, ומספק לא תהיו עבדים.⁹

אבן עזרא הפירוש הקצר שמות פרק כא פסוק ב

ואחר שמצאנו במשנה תורה: "כי ימכר לך אחיך העברי" (דברים טו, יב), ידענו כי גם זה שהוא עבד עברי כמוהו .. ואף על פי שהאמת הוא מה שהעתיקו חכמים שזה העבד הוא ישראלי, אזכיר דברי המכחישים. יש אומרים שעברי - מבני עבר, וטעם אברם העברי (בראשית יד, יג) ... וכל מי שהוא מבני אברהם יקרא עברי. א"כ

התחיל המשפט הראשון בעבד עברי, מפני שיש בשילוח העבד בשנה השביעית זכר ליציאת מצרים הנזכר בדבור הראשון, כמו שאמר בו (דברים טו טו) וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום. ויש בה עוד זכר למעשה בראשית כשבת, כי השנה השביעית לעבד, שבתון ממלאכת אדונו כיום השביעי. ויש בה עוד שביעי בשנים שהוא היובל, כי השביעי נבחר בימים ובשנים ובשמיטות. והכל לענין אחד, והוא סוד ימות העולם מבראשית עד ויכלו. ולכן המצוה הזאת ראויה להקדים אותה שהיא נכבדת מאד, רומזת דברים גדולים במעשה בראשית". בדרך זו הולך גם פירוש רבי בחיי בן אשר על הפסוק, כשהוא מדגיש את המוטיבים: יציאת מצרים, מעשה בראשית, הקשר לדיבר הראשון: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" והקשר למספרים שש-שבע: "שהשם יתברך ברא עולמו בששת ימים ויום השביעי הוא יום מנוחה".

⁶ במחלוקת הידועה אם דורשים סמוכים או לא דורשים, מגלה לנו כאן אבן עזרא את דעתו שאמנם "כל משפט או מצווה" עומדים "כל אחד בפני עצמו", אבל צריכים לנסות ולחפש הקשרים וסמיכויות ואם אין אנו מוצאים אותן, אין זה אלא מקוצר דעתנו. כאן אין אולי צורך בהקשר וסמיכויות. פתיחת פרשת משפטים בדיני עבד עברי היא משום שזה הדין הכי קשה, בו האדם מצוי ברשותו של אדם אחר; ודווקא מנקודת מוצא קשה זו מתחילה התורה את פרשת משפטים. (ומשם מתגלגלים כל דיני הפרשה, ראה המשך פירושו שם). אין לאבן עזרא צורך בכל הסמיכויות שראינו ועוד נראה, אבל דבריו צריכים עיון נוסף. האם עבדות גרועה מרצח או מאונס? האם לא מכיר אבן עזרא מצב שבו לעבד טוב בבית אדונו ובעצם כלל לא קשה לו להיות ברשות אדם אחר? הרי על זה התורה מדברת בדין רציעה אליו אנו חותרים! והרי התורה אומרת: "כי טוב לו עמך", "אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני!"

⁷ קישור דין עבד עברי לגלגולי ספר בראשית הוא חידוש מעניין של כלי יקר (רבי שלמה אפרים 'איש לונטשיץ', פולין מאה 16). בדין זה חזר וניערור כל סיפור יוסף ואחיו ומכירתו לעבד, אשר גרם לגלות מצרים הקשה (ראה דברינו [האם נגזר על אבותינו לרדת למצרים](#) בפרשת וארא). דין עבד עברי בראש פרשת הדינים משמש תמרוז אזהרה וגם דרך תיקון. לא (רק) זכר ליציאת מצרים ולהיותנו עבדים שם, אלא מזכרת עוון לחטא שבגינו ירדנו למצרים! אזהרה מפני הישנות המעשה בהתנשאות ואטימות לב לעבד שהוא אחינו, אך גם תיקון בעצם הכנסת הנושא לסדר הדין, בלי מורא, והסדרתו. מכירה לעבד בגין גניבה שוב לא תיתכן אלא באישורו של בית הדין. ומכאן גם קצפם של הנביאים על ההתעמרות בעבדים מבני העם בבית ראשון והבחירה בירמיהו פרק לד כהפטרות השבת. ראה גם ישעיהו פרק נח: "פִתְחֵךְ חֲרָצְבוֹת רָשָׁע הַתֵּר אֲגָדוֹת מוֹטֵה וְשִׁלַּח רְצוּצִים חֲפְזִים", הפטרת יום הכיפורים.

⁸ הוא החכם ר' (ח"ר) קרשביה (קרשביהו) הנקדן ב"ר יצחק, מאה 13 צרפת, למד בפאריס לפני ר' יחיאל מפריס (אורבך, בעלי התוספות, א, 461). היה בין חכמי העיר Rouen בצרפת (נחום גולב, תולדות היהודים בעיר רואן), חיבר מבוא למשנה תורה עם פירוש הלכתי בשם "אזהרות מיימוניות". עסק בהעתקת ספרים וחיבר פיוטים. ותודה לישראל יובל על המידע.

⁹ שוב מצאנו שכלי יקר אינו הראשון לקשר את פרשת עבד עברי עם מכירת יוסף – את פרשת משפטים עם ספר בראשית סיפור יוסף ואחיו. קדם לו פירוש יוסף בכור שור מבעלי התוספות. האחים רוצים להיות כולם עבדים ליוסף כדין שותפים לגניבה ויוסף דוחה אותם ואומר: אעשה אתכם לפני משורת הדין ואקח רק את הגנב עצמו. וגם דין זה שנגנב הופך לעבד, שהיה מקובל כנראה בתרבות העמים הכללית, משתנה עם מתן תורה להקלה נוספת שאם יש לגנב לשלם, ישלם תוספת קנס כפל ולא יימכר לעבד. עפ"י דין תורה יכלו האחים לפדות את בנימין ולשלם במקום שיילקח לעבד. זאת ועוד, רק לבית הדין מסור הכח לקבוע שאין לאיש לשלם והוא "נמכר בגניבתו".

הישמעאלים והעמונים והמואבים והאדומים עברים הם. ... והנה לא תמצא בכל המקרא מלת עברי כי אם על בני יעקב ... וזה פירוש לאכל את העברים לחם (בראשית מג, לב). וטעם מארץ העברים (שם מ טו), מהארץ שידורו שם העברים ... על כן אמר משה: אלהי העברים נקרא עלינו (שמות ה, ג). והטעם אלהי אברהם יצחק ויעקב. או טעמו: אלהי אלה העברים שהם ברשותך, והוא הנכון.¹⁰

רשב"ם שמות כא ו

"ועבדו לעולם"¹¹ – לפי הפשט, כל ימי חייו, כמו שנאמר בשמואל: "וישב שם עד עולם" (שמואל א א כב).¹²

אבן עזרא שמות כא ו

"ועבדו לעולם" – לזמנו של יובל, שאין זמן מועדי ישראל ארוך ממנו. ויצאת חירות, כאילו עולם מתחדש. או יהיה פירושו שישבו לזמנו הראשון שיהיה חפשי.¹³

רש"י שמות פרק כא פסוק ו – מה שמעה האוזן על הר סיני¹⁴

ומה ראה אוזן לירצע מכל שאר אברים שבגוף? אמר רבי יוחנן בן זכאי: אוזן זאת ששמעה על הר סיני: "לא תגנוב", והלך וגנב, תירצע.¹⁵ ואם מוכר עצמו,¹⁶ אוזן ששמעה על הר סיני: "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה נה), והלך וקנה אדון לעצמו, תירצע.¹⁷ ר' שמעון בר רבי היה דורש מקרא זה כמין חומר:¹⁸ מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב"ה: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות

¹⁰ אבן עזרא נדרש לטענות שהשימוש במונח "עבד עברי" ולא "עבד ישראל" כולל גם רבים מעמי האזור בני אברהם ושרה, ואף בני יצחק ורביקה וטורח להוכיח "שהאמת הוא מה שהעתיקו חכמים שזה העבד הוא ישראל". לשיטתו, השימוש במונח "עברי" כאן הוא לחיבור עם אבות האומה. אבל גם הוא מזכיר את דברי משה בתהליך גאולת מצרים "אלוהי העברים" ולא "אלוהי ישראל" ואי לכך נראה לנו שיש חיבור יפה של אבן עזרא זה עם דברי כלי יקר לעיל וחבל שלא ראה אותם. לשיטת שניהם, המילה "עברי" בתיאור העבד הוא חיבור לשורשים ההיסטוריים של עם ישראל. ובימינו נראה שהמילה "עברי" נשארה בעיקר בשפה ובכתיב (הגם שהכתיב שלנו הוא בעצם אשורי ולא עברי, ראה דברינו [שינוי הכתב](#) בפרשת דברים).

¹¹ כך בשמות, ובמקבילה בדברים: "והיה לך עבד עולם" שהוא בד"כ כינוי לעבד כנעני, ככתוב בויקרא כה מו: "לעלם בָּהֶם תַּעֲבֹדוּ".
¹² אונחנו עוברים לדין הרציעה ככתוב בפסוקים שמות ובדברים שהבאנו בראש דברינו. רשב"ם ודאי ידע את דרשות חז"ל שגם עבד עברי שבחר להירצע משחרר ביובל (או במות אדונו). ראה מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה ב: "ועבדו לעולם - עד היובל ... או: ועבדו לעולם, כמשמעו? תלמוד לומר: ושבתם איש אל אחוזתו". היובל משחרר הכל! אבל חשבנו להביא פירוש זה של רשב"ם כפתיחה למדרשים על "אוזן ששמעה". הפשט "עד עולם", הוא לעולם, כל ימי חייו (הנותרים) של העבד. מי שנרצע עשה זאת במוכנות נפשית שיהיה עבד לעולם ויתר על הזכות לחירות עד סוף ימיו! גם על שמואל דרשו חז"ל שעד עולם הוא חמישים שנה: "וְיָשֵׁב שָׁם עַד עוֹלָם" (שמואל א א כב). שמואל מת בגיל חמישים ושניים. ראה דברינו [שמואל](#) בפרשת קרח.

¹³ אבן עזרא מנסה להתמודד עם "ועבדו לעולם" שהוא עד היובל ולא עד סוף חייו של העבד, על דרך הפשט, ואגב נראה שהוא מכוון, ביודעין או בלא יודעין לדברי רבי במכילתא שהבאנו בהערה הקודמת על רשב"ם: "רבי אומר: בוא וראה שאין העולם אלא חמישים שנה, שנאמר: ועבדו לעולם – עד היובל", שלשון "לעולם" הוא חמישים שנה, כמו אצל שמואל. אבן עזרא יוצר כאן מעין דרש: יש "עולם" אחרי "ועבדו" – העולם המתחדש, שגם מי שבחר לרצוץ את אזנו, זכאי לו. אבל המוכנות הנפשית, יאמר רשב"ם, הייתה "לעולם" כפשוטו. ואנו נוסף שמום הרציעה הוא אכן "לעולם". עם הכתם הזה ילך העבד שבחר להירצע כל (יתרת) ימי חייו, גם אחרי שיצא לחופשי. את העדות המוחשית שבחר בעבדות עולם, לא ניתן למחוק.

¹⁴ רש"י משלב בפירושו על הפסוק המתאר את רציעת העבד, מספר מקורות ואנו נתחקה אחריהם. נקטנו את נוסח רש"י המוגה שבתורת חיים. בהוצאות שונות, ואף בפרויקט השו"ת, הנוסח הוא משובש ויש להיזהר מפעולת "העתק הדבק".

¹⁵ זהו נוסח מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה ב: "ומה ראתה אוזן שתירצע מכל איברים? היה רבן יוחנן בן זכאי אומר: כמין חומר: אוזן ששמעה לא תגנוב, והלך וגנב, היא תרצע מכל אבריו". ומדובר בעבד שמכרוהו בית דין בגניבתו. וכבר שאלו מפרשי המכילתא ורש"י ש"לא תגנוב" שבעשרת הדברות הוא בגונב נפשות שדינו במיתה! יש שבקשו אם כך להגיה במכילתא וברש"י "לא תגנובו" (מפרשת קדושים, ויקרא יט יא, שהוא בגונב ממון), ויש שהסבירו שהכוונה לאיסור גניבה הערכי שהציווי בעשרת הדברות משמש לו מעין 'צו כללי'. ראה דברינו [לא תגנוב](#) בפרשת יתרו, שם הארכנו במדרש זה.

¹⁶ אם אין שיבוש כאן, דברי רש"י כאן הם בשיטת רבי אלעזר בגמרא קידושין יד ע"ב, שאומר: "זה וזה אינו נמכר אלא לשש, זה וזה נרצע, וזה וזה מעניקים לו, וזה רבו מוסר לו שפחה כנענית", ושלא כהלכה שמוכר עצמו אינו נרצע, כפי שראינו ברמב"ם להלכה בהערה 3 לעיל. האם רש"י טורח לבאר גם שיטת יחיד שאינה להלכה? האם לפנינו מחלוקת ראשונים? עניין זה לא הספיקונו לברר והמאיר עינינו יבורך.

¹⁷ קטע זה, שרש"י מביא על מנת להסביר מדוע נרצע גם מי שמכר את עצמו (ולא גנב), לקוח מהגמרא בקידושין כב ע"ב: "רבן יוחנן בן זכאי היה דורש את המקרא הזה כמין חומר: מה נשתנה אוזן מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה: אוזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי כי לי בני ישראל עבדים - ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו – ירצע". וגם כאן שואלים פרשני רש"י והגמרא שהפסוק המצוטט כאן איננו מעשרת הדברות, אלא מסוף ספר ויקרא (קבוצת הפסוקים השלישית שהבאנו בראש דברינו), הרבה אחרי מעמד הר סיני. ותירצו שפרק כה בספר ויקרא הוא חלק מהפתיחה: וידבר ה' אל משה בהר סיני לאמר – אותה פתיחה ידועה שעליה שואלים: "מה ענין שמיטה אצל הר סיני?". ראה דברינו [שמיטה אצל הר סיני](#) בפרשת בהר.

¹⁸ ראינו כבר את הביטוי הזה בשתי הערות השוליים הקודמות, נסבירו כעת. רש"י בגמרא קידושין כב ע"ב מפרש: "חומר – צרור המרגליות וצרור הבושם, תלוי בצוואר לתכשיט". נראה שזה ביטוי מליצי למשל נאה. ראה פירוש שטיינזלץ ועיונים שם.

ואמרתי: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם" (ויקרא כה נה) - ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו, ירצע בפניהם.¹⁹

תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק א הלכה ב

שאלו התלמידים את רבן יוחנן בן זכאי: מה ראה העבד הזה לירצע באזנו יותר מכל איבריו? אמר להן: אוזן ששמעה מהר סיני: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" [שמות כ ב] ופירקה מעליה עול מלכות שמים וקיבלה עליה עול בשר ודם! אוזן ששמעה לפני הר סיני: "כי לי בני ישראל עבדים" [ויקרא כה נה] - והלך זה וקנה אדון אחר! לפיכך תבוא האוזן ותירצע, לפי שלא שמר מה ששמעה אזנו.²⁰

פסיקתא רבתי (איש שלום) פסקא כא - י' הדברות פ' קמייתא

"אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" ... שאלו תלמידי את רבי יוחנן בן זכאי ומה ראה העבד לירצע באזנו מכל איבריו? אמר להם: אוזן ששמעה על הר סיני: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" וקיבלה עליה עול מלכות בשר ודם, אוזן ששמעה לפני הר סיני "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" והלך זה וקנה אדון אחר, לפיכך תבוא האוזן ותירצע שלא שמרה מה ששמעה. לשעבר היו ישראל עבדים לעבדים, מכאן ואילך הם עבדיו של הקב"ה: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם" (ויקרא כה נה).²¹

אבן עזרא הפירוש הקצר שמות פרק כא פסוק ה

ומעתיקי התורה אמרו, כי לא ירצע עבד עברי אם יחסר אחד מהתנאים, כמו אהבת אדוניו וביתו ואשתו ובניו ויהי טוב לו עמו (דברים טו, טז). וכן דבר סורר ומורה (שם כא, יח - כא), ודברם נכון.²²

¹⁹ גם קטע זה לקוח מהמשך הגמרא בקידושין ושם יש גם תוספת לשון יפה "והוצאתים מעבדות לחירות", שלא מובאת בנוסח רש"י. שוב הסתמכות על הפסוק: "כי לי בני ישראל עבדים" מפרשת בהר והפעם בדרשה למה הרציעה היא על מזוזת הדלת. מה שחשוב לנושא שלנו הוא: מה שמעה האוזן? התשובה כפולה: "לא תגנוב" או "לא תגנובו" בעבד שנמכר בגניבתו וגם: "כי לי בני ישראל עבדים" מפרשת בהר במוכר עצמו (ואפשר גם לחזור לפסוק: "כִּי־עַבְדֵי הֵם אֲשֶׁר־הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְרוּ מִמִּכְרַת עֶבֶד שְׂרָאִינִי בַמִּדְרָשׁ אֲגַדָּה בּו פתחנו). אבל גם כאן לא נחה דעתם של פרשני רש"י (והגמרא בקידושין), בראשם חזקוני (מפעמים רבות מבאר את רש"י) ופירוש ריב"א לתורה. והם שואלים שאם פסוקים אלה שבפרשת בהר שמעה האוזן, אז הייתה צריכה האוזן להירצע מיד בתחילת הסכמתו להימכר כעבד! ודקדקו מלשון הגמרא "והלך וקנה אדון לעצמו" שניחא נפילה אחת אבל אם "לסוף שעבודו כשרוצה לצאת חפשי והולך וחוזר וקונה לו אדון פעם שנית - תלקה במרצע" (לשון חזקוני). בנוסח דומה פירוש ר' עובדיה מברטנורא (עמר נקא): "עכשיו לסוף שעבודו שהתורה חסה עליו והוציאנו לחרות הוא חוזר שנית וקונה אדון לעצמו, לכך ירצע. דבשעה ראשונה נמכר מפני דוחקו, ועתה הוא נמכר על מה שאמר: אהבתי את אדוני". זו כבר אהבת העבדות, התמכרות לעבדות והתורה אמרה: "לא ימכרו ממכרת עבד" - לא יתמכרו למצב של עבדות שיש בו גם נוחיות מסוימת.

²⁰ אין צורך להידרש לפסוק "לא תגנוב" שבעשרת הדברות, ולפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" שבפרשת בהר, פסוקים שמעוררים שאלות וקשיים כפי שראינו - אומר הירושלמי שאולי קדם לכל הפירושים הקודמים שראינו. מי שממשך מעבר לשנות העבדות הראשונות שנגזרו עליו, שש או יותר (מוכר עצמו יכול להיות ליותר משש), והופך את עבדותו לדרך חיים, עובר על הדיבר השני, אליו נדרשנו בשבוע שעבר: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני"! חד וחלק. ואגב אזכור "אלהים", כדאי להזכיר את הדין "ונגש אדוניו אל האלוהים" שרש"י מסביר: "אל האלהים - לבית דין, צריך שימלך במוכרו שמכרוהו לו". אי אפשר לקיים את דין הרציעה והמשך העבדות בין העבד לאדונו. יד בית הדין באמצע! ואולי לא רק האדון צריך להימלך בבית הדין, אולי חובת בית הדין גם לנסות לשכנע את העבד שהוא עושה שגיאה קשה, שהוא כמו מי שהולך ועובד אלהים אחרים (ולשיטת רש"י שגם מוכר עצמו יכול להירצע, יש כאן חידוש גדול שגם מי שעשה עצמו עבד בלי בית דין, מובא כעת לבית הדין שמנסים לדבר על ליבו ולב אדונו שלא ימשיכו בעבדות נרצעת). חשבנו עוד לחבר את העניין עם דין "המוכר עבדו לעובדי כוכבים או לחוצה לארץ - יצא בן חורין" (גיטין דף מג ע"ב), הגם ששם מדובר בעבד כנעני שנמצא במעין תהליך גיור, משום שיציאה לחוץ לארץ היא כמו "לך עבד אלהים אחרים" (כתובות קי ע"ב) וכך גם מכירה לגוי עובד ע"ז.

²¹ לא רק על הדיבר השני עובר העבד הנרצע, כי אם גם על הדיבר הראשון (מה שראינו גם בפירוש רבינו בחיי, סוף הערה 5 לעיל). ולא רק על חלקו השני של הדיבר הראשון, המזכיר את היציאה מארץ מצרים, את הפיכת העבדים לבני חורין, אלא גם על החלק הראשון: "אנכי ה' אלהיך", ביחד עם "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". אמירה שיכולה הייתה גם להינתן לאבות, גם בלי יציאת מצרים. ראה הפסוק בישיבתו זו ח: "וְאַחַר הַדִּלְתָּ וְהַמְזוּזָה שָׁמַת זְכֹרְוֹנָךְ" שנדרש על עבודה זרה (איכה פתיחתא כב ועוד) וזה בדומה לירושלמי ולפסיקתא רבתי שהנרצע עובר על שתי הדברות הראשונות שמפי הגבורה שמעום בני ישראל. מדרש פסיקתא רבתי מרחיב את דברי הירושלמי בטיעון הראשון ומצטרף לטיעון השני "כי לי בני ישראל עבדים וכו'" שמשותף גם לגמרא בבלי קידושין. מדרש המכילתא שמציין את "לא תגנוב" כְּמָה ששמעה האוזן והייתה צריכה להפנים ולזכור, נותר לבד. ולפלא על רש"י שנוקק למדרש המכילתא ולא לירושלמי ולפסיקתא שטיעוניהם על מה שמעה האוזן נראים חזקים יותר, הן משום שהם משותפים למוכר עצמו ולמכרוהו בית דין, והן משום שניתן להסביר טוב יותר מדוע טענות אלה מושמעות על מי שנרצע ומעמיק עבדותו ולא על מי שנמכר ומתחיל בה בשל אילוצים קשים.

²² ראה פירוט התנאים הנדרשים לביצוע פעולת רציעת העבד בירושלמי קידושין פרק א הלכה ב: "ואם אמור יאמר העבד - שתי אמירות: אחת בסוף שש ואחת בתחילת שבע. אחת בסוף שש עד שהוא בעבודתו ואחת בתחילת שבע לא אצא חפשי. אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני - מלמד שאינו נרצע עד שיהא לו אשה ובנים ולרבו אשה ובנים, עד שיהא אוהב את רבו ורבו אוהבו, עד שיתברכו הנכסים על ידיו, שנאמר: כי טוב לו עמך". ובמדרש תנאים לדברים פרק טו פסוק טז: "... מיכן אמרו היה לעבד אשה ושפחה כנענית ולו ממנה בנים, ולרבו אין אשה ובנים - אינו נרצע ... לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים - אינו נרצע ... הוא אוהב את רבו ורבו אינו אוהבו - אינו נרצע ... רבו אוהבו והוא אינו אוהב את רבו - אינו נרצע ... הוא חולה ורבו אינו חולה, רבו חולה

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים: נראה שהאוזן של ימינו שומעת יותר מהאוזן עליה מדברים המדרשים. זו האחרונה נתבעה לשמוע את פסוקי המקרא. זו שלנו כבר שומעת גם את כל המדרשים והפרשנים שהבאנו (ורבים שלא הספקנו להביא) הדורשים את פסוקי המקרא: הן את המדרשים שהבאנו בחלק הראשון של הדף, על מהות דין עבד ולמה הוא נזכר ראשון בפרשה; והן את המדרשים בחלק השני על מה ששמעה, או צריכה הייתה לשמוע ולזכור, בסיני, האוזן שבאה להירצע. ובין השיטין, שומעת האוזן שלנו גם את כוונת התורה האמתית בדין עבד עברי, בפרט דין הרציעה, נושא שמטריד אנשים בני זמננו וכנראה הטריד גם דורות קודמים. את מה שהרמב"ם מכנה "כוונה ראשונה" ו"כוונה שניה" במצוות רבות. ראה דבריו במורה נבוכים חלק שלישי פרק לב (מובא בדברינו [על דברי עולה וזבח](#) בפרשת צו). ראה גם לשון המכילתא: "התורה קראתו עבד בעל כרחו". האוזן שלנו שומעת את הקריאה הבסיסית: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם" – ולא עבדים לעבדים, ככוונה הראשונה והבסיסית של התורה. הדברים וודאי נכונים למוכר עצמו ואולי גם למי שגנב ואין לו ממה להשיב – שתפקידנו למצוא לו תיקון אחר, טוב יותר.

והוא אינו חולה, או שהיו שניהן חולין - אינו נרצע, שנאמר: כי טוב לו עמך - עד שיהיו שניהם שוין בטובה". ממקורות אלה אנו למדים שלא רק העבד כאן, אלא גם רבו כאן. גם הוא נושא באחריות למעשה הרציעה לפסילת האוזן ששמעה בסיני מה ששמעה. הרציעה היא מום פיסי בעבד, אבל מום חברתי של שניהם. לשניהם "טוב" מצב העבדות. אך אבן עזרא הולך צעד נוסף. אבן עזרא משווה את כל התנאים הנדרשים למעשה הרציעה, לדרישות המחמירות בדין בן סורר ומורה, עליו כבר אמרו חכמים (מעתיקי התורה בלשון אבן עזרא): "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב - דרוש וקבל שכר" (סנהדרין ע"א). ראה דברינו [לא היה ולא עתיד להיות](#) בפרשת ראה. האם אבן עזרא מסמן לנו כאן את דעתו שפרשת רציעת העבד, המצב שבו אדם עברי הופך להיות עבד לתקופה ארוכה, יתר על שש שנים, היא פרשה שלא הייתה ולא עתידה להיות ונכתבה על מנת לדרוש ולקבל שכר? הנה דרשנו ויבוא שכרנו במשוב ותגובות משואבי המים.